

УДК 392:502.175 (477) (043.3)

А. О. Шевель
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Сумського національного аграрного університету

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО ГУМАНІЗМУ

Сьогодні в Україні відбуваються трансформації в усіх сферах суспільного життя. Центром усіх цих процесів є людина. І від того, яким ціннісним орієнтиром вона віддасть перевагу, як трансформується її світогляд, в якому співвідношенні національно-культурні домінанти з'єднуються зі світовими цивілізаційними гуманістичними пріоритетами, багато в чому буде залежати морально-духовна атмосфера, суспільно-громадянська єдність, внутрішній настрій людини на побудову держави, зростання її авторитету у світі, темпи і спрямованість реформ.

Вивченню проблеми гуманізму приділяється підвищена увага в закордонній та вітчизняній літературі. У XX столітті питання кризи гуманізму підіймали у своїх працях учені В. Іванов, Г. Зіммель, Е. Фромм, П. Куртц та ін.

У контексті нашого дослідження інтерес викликають роботи М. Гайдеггера, М. Фуко, Ж. Деррида, Ж.-Ф. Ліотара, в яких переосмислюється класичне розуміння гуманізму на принципово іншому трактуванні людини і стратегії її існування. Проблему трансформації гуманізму в сучасному суспільстві розглядають сучасні українські автори О. Трубінова, В. Пазенок, В. Лях, О. Соболюк, В. Табачковський, російські автори А. Соловйов, В. Міллер, А. Ахієзер, С. Матвєєва, О. Богданова та ін.

У закордонній і вітчизняній літературі вивчення гуманізму має різну спрямованість. Аналіз літератури дозволяє помітити, що значно слабше вивчаються витоки українського гуманізму; існує потреба в осмисленні розуміння гуманізму відомими українськими митцями та філософами.

У статті ми розглянемо проблему гуманізму українського народу в процесі його історичних трансформацій, значення формування ідей гуманізму для сьогодення.

На нашу думку, гуманізм покликаний заповнити той ціннісний вакуум, що утворився у суспільній свідомості в результаті глибоких і радикальних економічних, політичних і соціальних змін у нашій країні.

Гуманізм – це світогляд, відповідно до якого найвищою цінністю буття є людина, її воля, розум, таланти; з людиною співвідносяться всі інші форми буття, вона сама співвідноситься з ними. Гуманізм із його принципом антропоцентризму виник як реакція на теоцентризм і соціоцентризм. Відомий сучасний американський дослідник секулярного гуманізму П. Куртц у своєму першому стрижневому принципі гуманізму вказує на етику гуманізму як на конфронтуючу релігійно-авторитарній етиці. Російський філософ Л. Балашов визначає гуманізм як «усвідомлену осмислену людяність». Імператив гуманізму – це захист прав особистості, воля всіх її проявів, інтереси особистості домінують над національними інтересами, релігійними й ідеологічними доктринами. У цьому полягає універсальність гуманізму у світі. Гуманістичні ідеали добра, краси, істини, справедливості, рівноправних відносин між людьми давно ввійшли в золотий фонд людської культури. Сьогодні частина цих ідеалів втрачена. Менш цінними і затребуваними носями і формами гуманізму стають щирість, колективізм, солідарність, турбота про щастя, дружба, довіра, терпимість, чесність і порядність, повага людської гідності, це підтверджують слова великого німецького мислителя М. Гайдеггера: «Тому, хто заперече гуманізм, залишається лише стверджувати нелюдськість» [1, с. 7].

Обґрунтування і захист гуманістичних цінностей були стрижневим напрямом української філософії протягом майже тисячолітнього її розвитку.

Виключно важливою є роль мислителів, які створюють національні парадигми філософського мислення. Ці філосо-

фи не лише чуттєво вловлюють токи національної самосвідомості, а й активно її формують.

Гуманістична орієнтація основних течій в українській філософії виявляє себе в розумінні призначення самої філософії. Уже мислителі Київської Русі (Лларіон Київський, Климент Смолятич, Кирило Туровський) тлумачили філософію як особливого роду мудрість (Софію), через яку можна досягнути не тільки знання про людину і світ, а й розкрити втілений у ньому Божий задум, сенс та значення речового світу для людини. І Вишенський вбачав роль філософії не в тому, щоб вона була абстрактним теоретизуванням, а в тому, щоб навчити людину моральному життю, підняти її на боротьбу проти соціального зла за справедливість, добро та істину.

М. Костомаров у відомій статті, надрукованій у 1861 р., «Дві руські народності» робить акцент на особистості, що взагалі властиве українській ментальності. Позиція відомого історика знаходить красномовне підтвердження протягом усієї історії української філософської думки. Людина як особистість, індивідуальність стає у вітчизняній філософії центром, який поєднує усі світоглядні проблеми.

Лларіон Київський, автор уславленого «Слова о законі і благодаті», в залученні Київської Русі як рівноправного члена до християнського світу, а через це і до благодаті, істини та свободи вирішальне значення надає особистому вибору віри князем Володимиром. Особистий порятунок через благодатну віру, моральне вдосконалення, безкомпромісну відмову від земних спокус стає головним мотивом аскетичної етики Ф. Печерського.

Поява оригінальної «філософії серця» П. Юркевича пов'язана з переосмисленням суб'єкта світосприйняття. На відміну від класичної західно-європейської філософії, де суб'єкт дії та пізнання був зведений до мислення (наприклад, на думку Г. Гегеля, філософія – це мислення про мислення), П. Юркевич розглядає суб'єкт світорозуміння як особистість, наділену гармонічною єдністю волі, емоцій та розуму.

Відкрита перед світом, творча і вільна особистість стала основою для романтично-екзистенціального засобу філософування Лесі Українки та М. Коцюбинського. Саме на українському філософському ґрунті були закладені основи європейського персоналізму й екзистенціалізму, фундатори якого М. Бердяєв та Л. Шестов починали свою творчу діяльність у Києві.

В українській гуманістичній філософії людина постає переважно як істота вільна, а тому й моральна (ще Л. Зизаній, мислитель-полеміст XVI – XVII століть обстоював думку про те, що людина наділена свободою волі, що вона в змозі робити вибір між добром та злом і відповідає цим за свої вчинки). Звідси етикоцентризм, характерний для багатьох течій вітчизняної філософії, проповідь у ній «морального ідеалізму» і навіть етичного ригоризму, властивого не тільки палким ревнителям православ'я у Середні віки, а й мислителям Нового часу, особливо таким, як Г. Сковорода, Т. Шевченко, Леся Українка.

В екзистенційно-гуманістичній концепції Лесі Українки досліджена проблема свободи особистості, яку характеризуємо як шлях самореалізації індивіда модусами вибору його світоглядної та життєвої позиції. Найвищою ідеєю поглядів Лесі Українки є ідея свободи, звільнення українського народу від соціальної та політичної залежності, «кріпацтва духу», що трансформується у значення соціального протесту проти наявного стану речей, стає виявом художнього модернізму мислительки. Леся Українка, від-

хияючи бунт мас як визначальне знаряддя революційного змагання за свободу, розуміє, що необхідна сила з почуттям обов'язку та відповідальності, яка б стала будителем народу, консолідуючою ланкою. Цією силою зобов'язані стати найсвідоміші представники й еліта нації – інтелігенція. Своє бачення свободи Леся Українка не пов'язує з боротьбою класів, а вбачає її у праці кожного на своєму місці та у власній праці – праці інтелігента-митця. Вона сама залишається борцем за свободу рідного народу засобами мистецтва, адже слово поета-творця інколи варте більше, ніж дія, зокрема й революційна. Мислителька категорично виступає проти всього насильства – і фізичного, і духовного. Їй імпонують інші засоби: методи науки, філософські вчення, художнє слово, оскільки їх вона вважає найоб'єктивнішим і ефективним виходом із ситуації, яка склалась в Україні. Несвободу можна подолати, повертаючи українському народові дух шляхетності та високої європейської культури.

Наголошено, що важливим є розуміння свободи – основної передумови творчості, розгортання ідеї безмежності духовно-естетичного потенціалу людини. Свободу творчості визначаємо як одну з найвагоміших категорій художнього світогляду Лесі Українки. Так, у драмі «У пущі», крім роздумів над проблемою щастя і нещастя людини, призначенням митця і мистецтва у світі, співвідношенням вічної краси і дійсності, осмисленням значення праці в житті людини, розвивається тема свободи творчого духу і свободи совісті, вільного творчого трактування цінностей, утверджується ідея служіння красі як найголовнішого і священного обов'язку художника, ідея мистецтва для мистецтва, для вічності. Творчість у гуманістичній світоглядній концепції поетеси є виявом духовно-естетичного потенціалу особистості, можливістю поборення суперечності між ідеалом і дійсністю внаслідок їх гармонізації [4, с. 58].

І. Франко підкреслював, що економічний прогрес повинен призвести до подальшого формування людської індивідуальності, і цей аспект прогресу є ще більш важливим, ніж розвиток суспільного виробництва. На перший погляд, український мислитель лише повторює відоме положення К. Маркса, але це не так. Саме в марксистській концепції держави І. Франко вбачає головну небезпеку для вільної особистості та духовної культури. У статті «До історії соціалістичного руху», критично аналізуючи «Маніфест Комуністичної партії» і погоджуючись із багатьма його положеннями, він з іронією пише про те, що відома теза К. Маркса («вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх») залишилась у Маніфесті завдяки тому, що автори не доглядили, бо реалізація на практиці того способу організації праці й держави, який передбачається в Маніфесті, призведе до всевладдя комуністичної держави, «торжества бюрократії над суспільством, над усім його матеріальним та духовним життям». На думку І. Франка, соціалізм – це суспільство «соціальної справедливості на основі гуманного почуття».

Енергійно критикує так званий «общинний соціалізм» М. Драгоманов. Роблячи спробу зберегти ідею соціалізму як суспільства вільних особистостей, він узагалі відкидає державу, проголошуючи близьке до анархізму «безначальство». Оригінальну гуманістичну ідею суспільного прогресу висуває В. Винниченко, згідно з якою прогрес виявляється у тому, що «сума радощів перевищує суму страждань».

Вартою уваги та принципово важливою для розуміння гуманістичних спрямувань української філософії є ідея про гармонізацію людини, її духовного світу і багатоаспектних відносин із природою, суспільством та іншими людьми. Ця думка постійно відтворюється у різноманітних формах на всіх етапах вітчизняної філософської думки. Єдність мікрокосмоса (жодний) та макрокосмоса є головним мотивом ранньої української філософії. По-різному розуміють, але однаково шукають гармонію між вірою та розумом, людиною та Богом мислителі з Києво-Могилянської академії Д. Туптало, С. Яворський, Ф. Прокопович [8, с. 120].

Ідея гармонії, моральної за своєю природою, міститься у підвалинах учення Г. Сковороди про три світи, споріднену працю, духовну республіку.

Г. Сковорода у вченні про людину акцентував увагу на її внутрішньому духовному стані («філософія серця»). Мандрівний філософ оспівував внутрішню свободу особистості, її незалежність. Мета людського життя – це «радість серця», «внутрішній лад», «міцність душі». Висуваючи ідею щастя як вищу мету людського життя, Г. Сковорода створює учення про «сродну працю» як одну з найважливіших передумов досягнення людиною щастя, реалізації справді людського способу життя, самоствердження особи, найвищу насолоду особистості [4, с. 67].

Можливість гармонійного розвитку особистості, на переконання Г. Сковороди, вже закладена в людині самою природою: «Природа есть первоначальная всему причина и самодвижущаяся пружина» [5, с. 417]. Чи бачить Г. Сковорода межі розвитку? Його думки щодо наповнення «по вместимости» та «менее имеет, но в том равен большему, что равно есть полный» – це пояснення того, що намагання кожної особистості до найбільш повного задоволення своїх особистісних потреб настільки ж можливе, як і необхідне. Рефлексує, кожна особистість із необхідністю має з'ясувати, чи «наполнен по вместимости», чи «есть полный» [6, с. 435]. Філософ і педагог неодноразово вказує на необмеженість духовного розвитку. Так, зустрічаємо в його творах образи, які змальовують цю необмеженість, що є водночас і умовою свободи задля розвитку, – порівняння духовного простору з неосяжним океаном або з безмежним небесним простором. Спираючись на думки, висловлені в його творах, можемо зробити висновок, що людина – це істота активна, діяльна, соціальна. Г. Сковорода розрізняє два аспекти людської діяльності – «сродна» предметна праця і духовний розвиток. Причому діяльність у предметному світі суспільства виявляється окресленою межами «сродності», а духовний розвиток є безмежним. Саме у цьому виявляється двоякість його вчення, з одного боку – самопізнання і саморозвиток за «сродністю», з іншого – «сродність» визначає нахили людини до виконання певного виду діяльності, які дані їй від народження. Проте діяльність людини щодо духовного самовдосконалення і морального зростання нічим не обмежена.

Зауважимо, що Г. Сковорода вбачав у кожній людині неповторну індивідуальність, яка має розвиватись відповідно до власних природних здібностей і розуміти розвиток особистості як єдиний цілісний процес. Складовими розвитку особистості педагог вважав інтелектуальний, здоров'язбережувальний (наголошуючи як на фізичному, так і на моральному аспектах), практично-діяльнісний, морально-вчинковий і духовний напрями. Г. Сковорода обмежував розвиток особистості у практично-діяльнісній сфері «сродною працею», проте духовно-моральний розвиток уважав безмежним. Так, необхідною умовою розвитку, на його думку, є свобода, яку він поєднує з особистістю відповідальністю за власні вчинки. Він переносить розвиток у внутрішню, духовну сферу діяльності особистості і всю відповідальність покладає на особистість, ставить перед людиною вимоги самопізнання, саморозвитку, самовдосконалення, які не мають зашкодити суспільству [2, с. 5].

В українській ментальності та українській філософії глибоко вкоринилась думка про органічний зв'язок людини з природою, рідною землею, інколи цю рису національної самосвідомості називають від імені давньогрецького міфологічного героя антеїзмом. На цьому принципі буде оригінальну «хуторянську» філософію П. Куліш, який бачив витоки людської сутності та особистої індивідуалізації, національної духовної культури в органічній єдності з рідною природою, у сільській праці на землі-годувальниці.

У поетичній і філософській творчості Т. Шевченка знаходимо роздуми про добро, свободу, сумління. Т. Шевченко належить до тих небагатьох мислителів у світовій філософії, у якого слово не розходилося із ділом, спосіб мислення не мав протиріч із способом життя. Саме тому наступні покоління українських філософів сприймають його життя та долю як втілення його гуманістичної філософії.

Проблему людини і її життя Т. Шевченко вирішує з позицій гуманізму – такої щирої, полум'яної, усеохоплюю-

чої любові людини до людини, яку важко знайти в інших поетів і мислителів. Гуманізм є головною і визначальною рисою усієї його творчості. Вже перші твори Т. Шевченка є яскравим виявом цієї риси. З позицій гуманізму він оцінює діяльність окремих людей, їхню поведінку в тій чи іншій ситуації. Щастя людини є мірою всього.

Мета поета – це щастя людини, його мрія – бути корисним рідному краю, допомогти закованій Вітчизні, його ідеал прекрасного – це осяяне щастям обличчя людини, ідеал майбутнього – братерство людей і народів: «І на оновленій землі Врага не буде супостата, А буде син і буде мати І будуть люде на землі!»

Із позицій гуманізму поет розв'язує питання, що є прекрасне. Прекрасне – це не ідея і не Бог. Прекрасне в реальному житті, у природі, в дійсності, в людях, у їхній діяльності. Тож, прекрасне – це життя. Але такого загального висновку в поета немає, тому що в житті він бачить усе: «Прекрасна мати з дітям, прекрасна людина в праці, прекрасні куточки квітучої природи – і разом з тим навкруги зло і горе, сльози і кров: все плаче, все гине, ...бо на землі горе». Гуманістичні позиції митця визначають і його ставлення до релігії та церкви. Нерідко він виступає із запереченням Бога – Бог не допомагає убогим, нещасним, він безмилосердний. Бог на боці сильних і багатих. Водночас є інший Бог. Він нагадує нам Бога пантеїстів, та у Т. Шевченка це своєрідний пантеїзм; отожднюючи природу, людину і Бога, у низці випадків він доходить до заперечення Бога. Поет заявляє, що Бог не на небі. Він залишається у всьому живому, як його душа.

У творчості Т. Шевченка широко вживається категорія прощення. Поет неодноразово закликає прощати людям гріхи, прощати ворогів. Він розглядає прощення у реалістичній, земній життєвій ситуації як необхідну умову добрих відносин між людьми і братерства народів: «Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і онуки, що батьки їх помиляються, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай житом, пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря – слав'янська земля» [5, с. 42].

Оригінальний вклад українського гуманізму у скарбницю філософської думки є безсумнівним. Він став основою безперервного творчого діалогу з світовою філософією у пошуках загальнолюдських гуманістичних цінностей.

Проаналізувавши творчу спадщину мислителів Київської Русі, П. Юркевича, Л. Зизанія, М. Костомарова, М. Драгоманова, Лесі Українки, І. Франка, Г. Сковороди, Т. Шевченка та інших митців, підкреслимо, що їм був притаманний гуманістичний погляд на людину. Своїми ідеями вони привертала увагу до особистості як до істинно соціально активної і діяльної, яка має право на власний особистісний розвиток, відмінний від розвитку іншої особистості. Українські філософи наголошували на щасті людини, яке вбачали у творчій праці й задоволенні духовних потреб особистості.

Українська гуманістична традиція – це синтез свідомого, несвідомого і підсвідомого; вона охоплює комплекс ідей, поглядів, почуттів, норм поведінки, цінностей, звичаїв, а також є своєрідним історичним стрижнем національної культури, основою і головним джерелом її розвитку в сучасних умовах і в перспективі.

Змістовно українська національна гуманістична традиція включає (інтегрує) в себе такі лінії, як любов до рідної землі, до праці, авторитет матері, батьків, життєздатність і життєлюбність, аристократизм духу, дбайливість, лагідність, інтровертність. Сутність української гуманістичної традиції визначає українська національна ідея суверенності українського народу – визнання природного права українського народу на самовизначення і пошук його оптимальних форм. Основою української гуманістичної традиції є ідеї людяності, волелюбності, життєлюбства, патріотизму, розвинені українськими гуманістами.

Ідеал вітчизняного Відродження – це філософ, який відчуває і розуміє, що тільки в єдності з усім світом людина здатна самореалізуватись, вона повинна бути щасли-

вою незалежно від того, скільки знатиме про навколишній світ.

Сьгодні для України важкою, але й найважливішою справою є пошук нової системи ідеалів, тому що лише на цьому шляху можливий вихід із тієї духовної, культурної і соціальної кризи, яку переживає країна. Майбутнє належить суспільству, яке утверджує у житті людинолюбство, добро, милосердя, людську гідність і честь, красу людини, правду і свободу, братерство людей і народів, щастя і мир.

Література

1. Давиденко Е.М. Криза гуманістичної парадигми сучасного суспільства / Е.М. Давиденко // Вісник ДонНУЕТ. – 2013. – № 2 (58). – С. 7.
2. Комінарець Т.В. Гуманістичні ідеї Г.С. Сковороди в поглядах на виховання особистості / Т.В. Комінарець, О.А. Кучер // Таврійський вісник освіти. – 2013. – № 1 (41). – С. 5.
3. Марахов К.І. Т.Г. Шевченко в колі сучасників / К.І. Марахов. – К.: Дніпро, 1976. – 151 с.
4. Михайляк У. Світоглядні засади антропософії моралі Лесі Українки / У. Михайляк // Наука. Релігія. Суспільство. – 2007. – № 4. – С. 58.
5. Сабадаш Ю.С. Інтерпретація ідей гуманізму у вітчизняній науковій думці / Ю.С. Сабадаш // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. 18. – № 12. – Т. II. – С. 67.
6. Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2-х т. / Г. Сковорода. – Т. I. – К., 1973. – 532 с.
7. Там само. – Т. II. – К., 1973. – 576 с.
8. Трубінікова О.В. Трансформація гуманізму: сучасний стан проблеми / О.В. Трубінікова // Філософія науки: традиції і інновації. – 2010. – № 1. – С. 120.
9. Юрій М. Етногенез та менталітет українського народу / М. Юрій. – К.: Либідь, 1997. – 235 с.

Анотація

Шевель А. О. Витоки українського гуманізму. – Стаття.

У статті розкриваються витоки українського гуманізму, аналізується творча спадщина мислителів Київської Русі (Іларіона Київського, Климента Смолятича, Кирила Туровського), П. Юркевича, Л. Зизанія, М. Костомарова, М. Драгоманова, В. Винниченка, І. Франка, Лесі Українки, Г. Сковороди, Т. Шевченка та інших мислителів, яким був притаманний гуманістичний погляд на людину. Автор обґрунтовує та захищає гуманістичні цінності й ідеали добра, краси, істини, справедливості, рівноправних відносин між людьми, поваги до природи, любові до батьківщини, які були стрижнем напрямом української філософії протягом майже тисячолітнього її розвитку. Наголошується на значенні гуманізму для виходу з духовної кризи українського народу, гуманістичні цінності покликані заповнити той ціннісний вакуум, що утворився у суспільній свідомості в результаті глибоких і радикальних економічних, політичних і соціальних змін у нашій країні.

Ключові слова: гуманізм, духовність, менталітет, прекрасне, традиція, цінності, «філософія серця».

Анотація

Шевель А. А. Истоки украинского гуманизма. – Статья.

В статье раскрываются истоки украинского гуманизма, анализируется творческое наследие мыслителей Киевской Руси (Илариона Киевского, Климента Смолятича, Кирилла Туровского), П. Юркевича, Л. Зизаня, Н. Костомарова, М. Драгоманова, В. Винниченко, И. Франка, Лесю Украинки, Г. Сковороды, Т. Шевченко и других мыслителей, которым был присущ гуманистический взгляд на человека. Автор обосновывает и защищает гуманистические ценности и идеалы добра, красоты, истины, справедливости, равноправных отношений между людьми, уважения к природе, любви к родине, которые были ключевым направлением украинской философии в течение почти тысячелетнего ее развития. Отмечается смысл гуманизма для выхода из духовного кризиса украинского народа, гуманистические ценности призваны заполнить тот ценностный вакуум в общественном сознании в результате глубоких и радикальных экономических, политических и социальных перемен в нашей стране.

Ключевые слова: гуманизм, духовность, менталитет, прекрасное, традиция, ценности, «философия сердца».

Summary

Shevel A. O. Ukrainian origins of humanity. – Article.

The article deals with Ukrainian origins of humanism, thinkers, creative inheritance of Kyivan Rus (Hilarion of Kyiv, Clement Smolyatich, Cyril of Turov), P. Yurkevich, L. Zizaniya, M. Kostomarov, M. Drahomanov, V. Vynnychenko, I. Franko, Lesya Ukrainka, G. Skovoroda, T. Shevchenko and other thinkers who was inherent humanistic view per person. The author justifies and defends the humanistic values and ideals of good-

ness, beauty, truth, justice, equal relations between people, respect for nature, love of country, which were core focus of Ukrainian philosophy for almost its millennial development. It is emphasized the importance of humanity to overcome the spiritual crisis of the Ukrainian people, humanistic values designed to fill a values vacuum created in the public mind as a result of deep and radical economic, political and social change in our country.

Key words: humanism, spirituality, mentality, beautiful, tradition, values and “philosophy of the heart”.